

REPUBLIEK VAN RIVALITEITEN

Piet de Rooy

Republiek van rivaliteiten

Nederland sinds 1813

Eerste druk 2002
Tweede, herziene druk 2005
Derde druk 2007
Vierde, verbeterde druk 2010
Vijfde, herziene druk 2014

© 2014 Piet de Rooy
Alle rechten voorbehouden
Omslagontwerp Nico Richter
Foto omslag © Karel Tomeï
NUR 680
ISBN 978 90 284 2573 6
www.wereldbibliotheek.nl



*Het kleine Nederland is het vaderland der kleine
hartstogten en inzonderheid der ijverzucht*

– J.C. BAUD (1853)

*Holland may not be the most exciting of places to live,
but at least it doesn't breed nightmares.*

– J.M. COETZEE (1999)

Inhoud

Woorden vooraf 9

Inleiding 23

I De verdeelde natie: 1813-1840 29

II De scheiding van staat en natie: 1840-1857 53

III Nieuwe scheidslijnen: 1857-1898 77

IV Arbeiders en de strijd om de politiek: 1869-1906 107

V Eendracht en onmacht: 1898-1918 133

VI Crisis: 1918-1940 153

VII Oorlog en wederopbouw: 1940-1958 173

VIII Revolutie: 1958-1977 203

IX Ideologische onderkoeling: 1973-2002 227

Noten 253

Personenregister 285

Woorden vooraf

Bij de vijfde druk

De loop der geschiedenis valt pas langzamerhand te ontwaren. Wat belangrijk leek, blijkt achteraf een rimpeling; wat ongezien bleef, moet enige tijd later grotere betekenis worden toegekend. Dit is ook van toepassing op dit boek, *Republiek van rivaliteiten*.

In de eerste druk van 2002 legde ik bij de analyse van de laatste twee á drie decennia van de twintigste eeuw de nadruk op het wegvallen van de verzuiling. Daarmee was een ideologische structuur verbroken die vorm had gegeven aan de grote tegenstellingen in de samenleving, zowel op levensbeschouwelijk als sociaaleconomisch terrein. Het antagonisme tussen de zuilen was in de loop der jaren afgezwakt; conflicten waren langzaam maar zeker vervangen door compromissen. Maar binnen elke zuil werd de herinnering aan de strijdvaardige oorsprong levend gehouden door de eigen geschiedenis voor te stellen als een ‘emancipatiestrijd’. Zo kregen de tegenstellingen een ritueel karakter en bleven ze het kader waarmee de samenleving geïnterpreteerd kon worden: ‘eenheid in verdeeldheid’. Dit interpretatiekader werd in de jaren zestig feestelijk afgeschaft, waarmee tegelijkertijd ook een einde kwam aan de ordenende werking van ideologieën. Die bleven nog slechts als ‘nestgeur’ na-ijlen. Politieke en levensbeschouwelijke opvattingen werden niet langer gezamenlijk beleefd, maar werden nu beschouwd als de uitingen van authentieke, individuele overtuigingen. Alom werden ‘ideologische veren afgeschud’. Dat leidde tot een gevoel van ‘bevrijding’, aangezien met de verzuiling ook een systeem van sancties en controle wegviel.

Deze ontwikkeling bleek echter ook een keerzijde te hebben. Een ideologie had belangrijke functies vervuld door een verband te scheppen tussen levens- of wereldbeschouwing en dagelijkse ervaringen, mensen tot gemeenschappen te verbinden en daarmee een identiteit te verlenen. Het ingewikkelde is echter dat iedere identiteit vooral gestal-

te krijgt in de verhouding tot anderen en het andere. Daarmee zijn differentiatie, verschil en conflict cruciale voorwaarden voor de eigen identiteit. Het wegvallen van de ideologische structuur leidde dan ook in brede kring tot het gevoel dat de samenleving geen samenhang meer vertoonde, dat er geen leiding meer was en het land nog slechts stuurloos voortgedreven werd door processen waarop nauwelijks invloed kon worden uitgeoefend. Het ongemak dat hierdoor ontstond, kwam naar voren in het opinieonderzoek dat rond de eeuwwisseling werd verricht door het Sociaal en Cultureel Planbureau. Enerzijds werd gerapporteerd dat Nederlanders in het algemeen zeer tevreden waren over hun persoonlijk leven, maar anderzijds in toenemende mate ontevreden over de samenleving. Deze ambivalentie werd onder woorden gebracht in de formule: 'Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht'.

Het is lastig leven zonder een richtsnoer van met anderen gedeelde hartstochten en overtuigingen, dat wil zeggen zonder gemeenschappelijke ideologie. Vandaar dat er na de ontzuiling gezocht werd naar een nieuwe tegenstelling, naar een nieuw identiteitsvormend conflict. Die werden aanvankelijk gevonden in een verdeling tussen 'progressief' en 'conservatief'. Deze verdeling kreeg vorm in een sterke verbondenheid met Den Uyl, dan wel een diepe weerzin tegen deze politicus en zijn kabinet (1973-1977). Opvallend is dat vriend en vijand bevangen worden door nostalgie als ze terugdenken aan deze periode, toen de 'polarisatie' het leven zoveel overzichtelijker maakte. De wederopstanding van de confessionele politiek (door het succes van het CDA), in combinatie met de economische tegenslagen in de jaren tachtig, verhinderde continuering van deze tegenstelling. Dat was de achtergrond van de aanzwellende klachten over het wegvallen van de verschillen tussen de politieke partijen, zo niet over een 'kloof' tussen politiek en samenleving.

Een nieuwe poging om licht en donker te scheiden kwam aan het einde van de twintigste eeuw naar voren, vooral als gevolg van internationale ontwikkelingen: de strijd tussen Islam en Verlichting. Dit was verbonden met de snel opkomende discussie over de 'multiculturele' samenleving, zoals ik bij een nieuwe editie in 2005 naar voren bracht. Deze leek van fundamentele betekenis, zoals met name naar voren was gebracht door de Amerikaanse politicoloog Samuel Huntington in *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (1997). Dat leek op 11 september 2001 slechts bevestigd te worden door de aanval van

Al Quaida op de Twin Towers en het Pentagon. Pim Fortuyn werd hiervan de tolk ('De Islam is een achterlijke cultuur') en dat beeld werd alleen maar sterker door de moord op Theo van Gogh door een geradicaliseerde Marokkaanse jongen uit Amsterdam (2 november 2004). Geert Wilders nam de fakkel van Fortuyn over en bracht als belangrijkste punt naar voren dat de Islam een politieke ideologie was die te vuur en te zwaard moest worden bestreden. Dit standpunt werd door de overige partijen niet gedeeld; die hielden vast aan de opvatting dat de Islam een religie was en dus geen basis voor politieke tegenstellingen mocht zijn. Een coalitie van VVD en CDA aanvaardde wel 'gedoogsteun' van de PVV voor het kabinet-Rutte I (2010-2012), maar nam deze partij formeel niet op in de regering.

Zoals de tegenstelling tussen progressief en conservatief niet doorzette, zo zou ook die tussen 'christelijke autochtonen' en 'islamitische allochtonen' op grenzen stuiten. Dat is een ontwikkeling die ik in 2005 niet voorzag, al waren er achteraf voortekenen te ontwaren van het afzakken van de betekenis die aan de problemen rond integratie werd toegekend. Een belangrijke voedingsbodem voor het electorale succes van Fortuyn en Wilders werd gevormd door de gedachte dat migranten zich niet konden of wensten aan te passen aan de Nederlandse samenleving. Dat was bijvoorbeeld de kern van het opvallende artikel van Paul Scheffer in *NRC Handelsblad* over 'het multiculturele drama' (29 januari 2000). Terwijl de druk op assimilatie stevig werd opgevoerd, nam tegelijkertijd de verontrusting over de problemen als gevolg van de sterk toegenomen etnische diversiteit echter af. Zo was het bijvoorbeeld tekenend dat een parlementaire onderzoekscommissie (de commissie-Blok), die in december 2002 werd ingesteld om onderzoek te doen naar het integratiebeleid van de overheid over de afgelopen drie decennia, in januari 2004 tot een betrekkelijk genuanceerd oordeel kwam: 'De Commissie constateert dat de integratie van veel allochtonen geheel of gedeeltelijk geslaagd is en dat is een prestatie van formaat, zowel van de betreffende allochtone burgers, als van de hen ontvangende samenleving.' Hoewel dit oordeel vrijwel meteen als te positief werd gekenschetst, was dit toch een signaal dat de mobiliserende kracht van een bestrijding van de Islam niet overmatig groot was. Het verzet tegen de multiculturele samenleving was wellicht toch vooral een kristallisatiepunt waarop andere zorgen waren

neergeslagen. De tegenstelling op etnisch-religieuze basis transformeerde geleidelijk naar een meer klassiek patroon: de strijd om de verzorgingsstaat en daarmee vooral ook de strijd tegen een groeiende ongelijkheid in de samenleving.

De opkomst van de verzorgingsstaat valt, op wat langere termijn gezien, niet zozeer te begrijpen als het resultaat van ideologisch geïnspireerd voluntarisme, maar vooral als een reactie op de toenemende vervlechting van landen in een wereldeconomie. Naarmate deze vervlechting toeneemt, groeit de wens, zo niet de noodzaak om zich in te dekken tegen de risico's die dat met zich meebrengt. Zo bezien is het verklaarbaar dat er een 'sociale politiek' tot stand kwam in het laatste kwart van de negentiende eeuw, toen een globaliseringsgolf de wereld overspoelde. Daarmee werden de risico's van een groeiende, maar wispelturige economie tendentieel van het lokale en particuliere naar het nationale niveau overbracht en in de vorm gegoten van sociale burgerrechten. De wettelijke vormgeving daarvan werd weliswaar sterk afge remd door twee wereldoorlogen en een crisis, maar in 1945 hernomen, zowel om de voedingsbodemp voor een terugkeer naar het fascisme weg te nemen als een overgang naar het communisme te voorkomen. De democratie werd niet langer geconceptualiseerd als beperkt tot het kiesrecht, maar kreeg nu een verankering in de garantie op 'bestaanszekerheid'. In snel tempo werd een zeer ruimhartig systeem van sociale zekerheid opgebouwd. Daarmee werd de economie onvermijdelijk het hart van de politiek, aangezien alleen economische groei het mogelijk maakte om de snel stijgende kosten daarvan te financieren en volledige werkgelegenheid te garanderen.

Een nieuwe globaliseringsgolf die in het derde kwart van de twintigste eeuw los kwam, had lastige consequenties voor de politiek. Politici moesten de burgers meer gaan uitleggen dan ze gewend waren en het was bovendien een gecompliceerd verhaal. Die globalisering leidde immers wel tot een belangrijke welvaartsgroei, maar vergrootte tegelijkertijd de kwetsbaarheid voor conjuncturele tegenslagen en monetaire wisselvalligheden. De verdieping van de Europese integratie werd vooral ingegeven door het streven zich zoveel mogelijk tegen die wisselvalligheden te beschermen. Met name in de periode 1985-1995, waarin Jacques Delors voorzitter van de Europese Commissie was, werd naar voren gebracht dat door nauwer samen te werken optimaal gepro-

fiteerd kon worden van de bloei van de wereldeconomie en de deelnemende Europese landen tegelijkertijd minder afhankelijk zouden worden van het eigenzinnige monetaire beleid van de Verenigde Staten. Dat resulteerde, mede onder druk van de Duitse hereniging, in het besluit in 1992 om een Economische en Monetaire Unie (EMU) te vormen; in december 1998 werden de wisselkoersen van de deelnemende landen ten opzichte van de euro definitief vastgelegd en 1 januari 2002 ging de euro als wettig betaalmiddel functioneren.

Tegelijkertijd nam vanaf de jaren zeventig de druk op de verzorgingsstaat aanzienlijk toe. De globalisering van de economie leidde tot een fundamentele herstructurering van de economie en daarmee van de arbeidsmarkt. Die omschakeling deed een zwaar beroep op de verzorgingsstaat en de eerste beschouwingen verschenen over een dreigende 'overbelasting': de groei van de collectieve lasten moest onder controle worden gebracht. Daar werden in belangrijke mate de baten van het aardgas voor ingezet, maar vanaf 1982 werden allengs zwaardere bezuinigingen daadwerkelijk doorgevoerd. In de jaren zestig en zeventig werd de gedachte gekoesterd dat mensen die van een sociale uitkering moesten leven gelijk op dienden te gaan met de algemene welvaarts groei. Maar dat werd nu vervangen door de overtuiging dat het overheidsbudget op orde gehouden diende te worden. Daarmee kwam een snelle en sterke groei van de inkomensongelijkheid op gang, die sindsdien onafgebroken is voortgegaan, ondanks de welvaarts groei. De basisgedachte was geweest dat bij een rijzend tij alle boten omhoog zouden gaan, maar dat bleek niet het geval. Terwijl rond het millennium de economie floeierde, werd het verschil in inkomens groei steeds merkbaarder en kwamen er klachten over de 'exhibitionistische zelfverrijking' en werd gepleit voor de invoering van een 'plutocratentax'.

Bij de invoering van de euro was afgesproken dat de deelnemende landen hun begroting op orde zouden houden. Daardoor ontstond er een zeker verband tussen de versobering van de verzorgingsstaat en de Europese integratie. Dit speelde al een rol bij de negatieve uitslag van het referendum over een Europese 'grondwet' (2005), maar werd alleen maar sterker nadat de gevolgen van de kredietcrisis in de Verenigde Staten (zomer 2007) voelbaar werden in Europa. Vanuit 'Brussel' kwamen immers de scherpe bezuinigingseisen? Met de invoering van de euro bleek dat de autonomie verloren was gegaan om een eigen finan-

cieel en economisch beleid te voeren. Daardoor moesten de uitkeringen verder worden verlaagd, de kosten voor ziekte en zorg worden beperkt, stakte de krediet- en hypotheekverstrekking van de banken en overstroomden tal van concurrenten uit Midden- en Oost-Europa bovendien de arbeidsmarkt. Dit miskende het feit dat de aanhoudende bezuinigingen – en daarmee de toenemende ongelijkheid – al eerder waren ingezet, als ook dat de monetaire soevereiniteit al geruime tijd vooral denkbeeldig was door de nauwe koppeling van de Nederlandse gulden aan de Duitse Mark. Dat neemt niet weg dat ‘Europa’ in de beeldvorming niet langer gezien werd als de poging van een aantal landen om gezamenlijk beter bestand te zijn tegen de geweldige herschikking van de wereldorde en de ongekende macht van de financiële markt, maar als een neoliberal comploit tegen de verzorgingsstaten in West-Europa, zo niet tegen de beschaving als zodanig. Vooral de Socialistische Partij onder leiding van Jan Marijnissen had zich hiervan al vroegtijdig tot woordvoerder opgeworpen.

Zo transformeerde zich de tegenstelling: werd het vertrouwde Nederland eerst bedreigd door de migranten, steeds meer overheerste de gedachte dat het kwaad uit Brussel kwam. In dat licht is het kenmerkend dat de samenwerking tussen VVD en CDA enerzijds en PVV anderzijds verbroken werd, toen Wilders in 2012 zijn gedoopte steun aan het kabinet-Rutte introk, niet zozeer wegens bezwaren tegen bijvoorbeeld het migratiebeleid, maar vooral om medeverantwoordelijkheid te ontlopen voor omvangrijke bezuinigingen op de begroting, nodig om te voldoen aan de verplichtingen van de EMU. Wilders pleitte steeds nadrukkelijker voor het herwinnen van de nationale soevereiniteit, zo nodig door de euro weer te vervangen door de gulden en de Europese Unie te verlaten.

Deze verschuiving van Mekka naar Brussel werd verklaard door te wijzen op de funeste rol van de elite: was het niet de elite die de ogen had gesloten voor de problemen die de multiculturele samenleving had gebracht, die de verzorgingsstaat tot op het bot uitkleedde en die vrijwillig de soevereiniteit had overgedragen aan ‘Brussel’? Daarmee werd een tegenstelling geconstrueerd tussen ‘volk’ en ‘elite’, zoals dat in tal van landen in Europa plaatsvond. Juist het feit dat dit populisme zich in verschillende landen in Europa sterk ontwikkeld heeft, lijkt erop te wijzen dat dit geen verschijnsel is dat snel voorbij zal gaan. Een belangrijke voedingsbodem blijft de sterk gegroeide sociale ongelijkheid, die

volgens verschillende auteurs op grond van historisch en vergelijkend onderzoek tal van sociale problemen (gezondheid, criminaliteit en intolerantie onder andere) sterk doet toenemen. Daar staat tegenover dat het populisme in hoofdzaak een negatief programma heeft, vooral een emotionele reactie is op het gevoel dat de eigen samenleving onherstelbaar veranderd, zo niet uit elkaar aan het vallen is. In dat opzicht valt te verwachten dat het zal vervagen, vooral als de economische groei is hernomen en de sociale ongelijkheid getemperd kan worden.

Het voorgaande gaat uit van de gedachte dat het verleden zich min of meer zal herhalen: een economische crisis brengt grote onzekerheid naar voren, met allerlei politieke risico's vanden, een herstel van de economie biedt weer perspectief en bevordert de democratie. De vraag is echter of het mechanisme nog werkzaam is en of er niet een periode is aangebroken waarin op een aantal belangrijke terreinen gesproken moet worden van een structurele onzekerheid. Sommige auteurs wijzen op een wereldwijd verlies van vertrouwen in de democratie, anderen op het eroderen van macht, soms te gemakkelijk gewonnen en even snel verloren en doorgaans als Gulliver met talloze draden onmachtig gemaakt; nog weer anderen wijzen op het wegvallen van het gezag, met name van de elite, die belangrijk aan zelfvertrouwen heeft ingeboet. Het zijn processen die doen denken aan de gaswinning in Noord-Nederland: de ongelijkmatige zettingen in de ondergrond leiden tot bovengrondse schade; zelfs als het beleid veranderd wordt, zijn de gevolgen nog jarenlang merkbaar.

Januari 2014

Bij de derde druk

In de ontwikkeling van het moderne natiebegrip in Nederland vervulde de verzuiling een cruciale fase. Deze zoog in de loop van de negentiende eeuw allerlei traditionele identiteiten in zich op en transformeerde deze tot een nieuwe structuur van de samenleving: eenheid in verdeeldheid. Elke zuil waande zich een volk te zijn, maar de samenhang werd gewaarborgd door de wederzijdse erkenning van het recht op een eigen identiteit. Binnen elke zuil gold een strak sanctie- en beloningssysteem, tus-

sen de zuilen werden zorgvuldige omgangsregels gehandhaafd door de overheid. De ontzuiling, die halverwege de jaren zestig van de twintigste eeuw zo verbluffend snel plaatsgreep, zette dit alles op losse schroeven. In die periode werd de gedachte overheersend dat 'Nederland' een land was waar zestien miljoen mensen hun eigen individualiteit konden beleven. Immers: 'die moeten niet het keurslijf in, die laat je in hun waarde', zoals het refrein luidde in een commercial voor de Postbank uit 1996. De blijmoedigheid die hier nog sprak, is inmiddels verdampd: rond de millenniumwisseling is een nieuw debat geopend over 'Nederland': wat is het, waar staat het voor, wie hoort erbij en wie niet.

Het laatste decennium van de twintigste eeuw kwam internationaal bekend te staan als *the roaring nineties*: alles ging goed en alles kon. Dit gold ook voor Nederland. In 2000 was tachtig procent van de bevolking tevreden over de manier waarop de democratie functioneerde. Niets wees op naderend onheil, tenzij men een aantal rampen en tegenslagen als Egyptische plagen zag: de Bijlmerramp in 1992, de evacuaties als gevolg van overstromingen in Limburg, Brabant en Gelderland in 1993 en 1995, de varkenspest, de BSE, de genocide in Srebrenica in 1995, de Herculesramp in 1996, de legionella-uitbraak in 1999, de explosie van een vuurwerkfabriek in Enschede, de brand in café 't Hemeltje in Volendam op nieuwjaarsmorgen 2001 en de mond- en klauwzeercrisis in de loop van datzelfde jaar. Het was een donkere onderstroom die zo nu en dan aan de oppervlakte kwam: de onbedwingbare natuur, het menselijk tekort, de boze buitenwereld. Maar het bleef een onderstroom, want in de Nederlandse samenleving functioneerde het poldermodel, dat op zijn minst een aanhoudende economische voorspoed bracht. De polderbewoners begonnen zelfs te denken dat deze vorm van overleg tot de meest wezenlijke traditie behoorde van Nederland en daarmee een bijna vanzelfsprekend gegeven was. Deze mythe werd gelegitimeerd met verwijzingen naar een studie van de historicus Simon Schama over de Gouden Eeuw, *The Embarrassment of Riches* uit 1987. Maar de Nederlandse vertaling van de titel, *Overvloed en onbehagen*, had al kunnen doen vermoeden dat er geen rozen zonder doornen zijn. En dat onbehagen groeide langzaam, maar gestaag: over het stagneren van openbare voorzieningen, groeiende criminaliteit, maar vooral over buurten en wijken die onherkenbaar veranderd waren door de instroom van migranten.

Vooraf dat laatste punt nam snel aan gewicht en betekenis toe. Volgens onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau heerste er aan het begin van de jaren negentig weinig enthousiasme over al die nieuwe gezichten en men verwachtte bovendien geen wonderen van hun aanpassing. Toch was een meerderheid er niet voor om Nederland 'op slot' te doen en gezinshereniging werd zelfs vrij algemeen aanvaard. Men had kortom liever geen allochtonen in de eigen buurt, maar wenste niet tot discriminatie over te gaan.

De omslag was voor een deel een reactie op het toenemend aantal asielzoekers. Dit leidde in 2000 tot nieuwe wetgeving, op grond waarvan de instroom sterk werd beperkt. Het was echter niet eens zozeer de omvang die zorgen baarde, als wel de aanwijzingen dat de integratie niet vorderde: het opleidingsniveau van de allochtonen nam slechts langzaam toe, ouderen werden de taal niet machtig, jongeren braken relatief vaak hun opleiding af, met werkloosheid en criminaliteit als gevolg. Daar kwam bij dat de mannen hun echtgenotes vaak uit het land van herkomst haalden, waardoor de voortgang in integratie voordurend geneutraliseerd werd. Daarmee won de gedachte veld dat het niet alleen om erg veel mensen ging (het aandeel van niet-westerse allochtonen steeg in het laatste decennium van iets meer dan acht naar ruim negen procent van de totale bevolking), maar vooral dat zich – in een verder zo homogeen geworden cultuur – ontoegankelijke eilanden aan het vormen waren. Aarzelend werd de historische ervaring van de verzuijing aangeroepen: toen was het zelfgekozen isolement de vorm geweest om deel uit te maken van de natie. Maar al snel bleek dit model hier niet op te gaan; daartoe was het organisatiepatroon onder de allochtonen te zwak en te verbrokken. Ze integreerden niet zozeer, maar ontwikkelden parallelle levens.

In deze situatie deden de grote veranderingen in de wereld zich vervolgens met volle kracht in Nederland gelden. De Binnenlandse Veiligheidsdienst had reeds vroeg in de jaren negentig gemeld dat met de migratiestromen ook de elders uitgevochten conflicten mee zouden komen (Koerden en Turken; Pakistaanse sjiieten en soennieten, Afghaanse communisten en islamisten). Dat deze conflicten ook de westerse samenleving onder sterke druk konden zetten, was ook al gebleken bij de publicatie van *Satanic Verses* van Salman Rushdie in 1988. In diverse Europese steden waren er demonstraties van moslims, waarbij

om de dood van Rushdie werd geroepen. Een politisering en radicalisering binnen de islam zou niet alleen in Nederland uitgevochten kunnen worden, maar zich dus ook tegen de Nederlandse samenleving kunnen keren. De aanval van 11 september 2001 op New York en Washington maakte vervolgens onmiskenbaar duidelijk dat zich een anti-westers 'occidentalisme' had ontwikkeld, zoals Ian Buruma en Avishai Margalit dat in 2004 hebben geanalyseerd. Dat zich dit ook in Nederland zou manifesteren was slechts een kwestie van tijd. Onacceptabel gedrag van allochtone jongeren in een aantal stadswijken kon gezien worden als de voorbode van *home grown* islamistisch terrorisme. Daarop verloor het multiculturele ideaal zeer snel aan kracht en groeide de steun voor de politicus Pim Fortuyn, die luid en duidelijk verklaarde dat de islam 'een achterlijke cultuur' was (onder meer in *de Volkskrant* van 9 februari 2002). Bij de daaropvolgende verkiezingen voor de gemeenteraad (6 maart) behaalde hij in zijn woonplaats Rotterdam meer dan eenderde van de stemmen. Het moet niet uitgesloten worden geacht dat hij na de op 15 mei te houden landelijke verkiezingen minister-president was geworden, als hij niet op 6 mei was doodgeschoten. Er heerste enige opluchting toen bleek dat Fortuyn niet vermoord was door een islamitische allochtoon, maar door een autochtone dierenactivist. Desondanks kreeg de politieke elite bij die verkiezingen een zware klap, aangezien zij verantwoordelijk werd gehouden voor het verval van de natie. Voor Nederlandse verhoudingen was dat een revolutie. De druk op de moslimgemeenschappen om nu – vrijwillig als het kon, onder dwang als het moest – te integreren nam snel toe. Tegelijkertijd werd steeds nadrukkelijker vastgelegd wat 'Nederland' was: een land waar iedereen gelijk was en elke mening geuit moest kunnen worden. De term 'integratie' bleek in toenemende mate 'assimilatie' te betekenen. Toen op 2 november 2004 een in Nederland geboren Marokkaan de columnist en cineast Theo van Gogh – die moslims had aangeduid als geitenneukers – vermoordde, leken de somberste vermoedens alleen maar bevestigd te worden. Er was een gemeenschap van ongeveer één miljoen mensen in de Nederlandse samenleving aanwezig, die daarin eigenlijk niet paste en wellicht zelfs niet wilde passen. In brede kringen heerste nu het gevoel dat het vertrouwde Nederland verloren was gegaan.

Een dergelijk gevoel had zich in de loop van de geschiedenis van Nederland al eerder gemanifesteerd, zij het minder heftig en urgent.

Zoals de ‘nationalisering’ van Nederland tot grote aanpassingsproblemen had geleid, zo stelde de ‘globalisering’ deze nu opnieuw. Maar de ervaring om met grote verschillen om te gaan was inmiddels verdampt, zoals Piet Hein Donner nog eens vaststelde in een interview met *NRC Handelsblad* (28 december 2004). En hij vervolgde: ‘Integreren is daarom niet assimileren, maar de basis vinden om met elkaar te communiceren. Integratie is veeleer omgaan met onze verschillen dan zorgen dat we allemaal hetzelfde worden.’ Democratie, zo legde hij uit, was dan ook bovenal een mechanisme om met verscheidenheid om te gaan. Dat was de opvatting van een man, die leefde vanuit een sterk historisch besef, die wist dat zijn familie twee eeuwen geleden uit Pruisen was gekomen en wiens identiteit wortelde in de Afscheiding van 1834. Zo moesten ervaringen worden opgeroepen uit tijden die nog vóór de verzuiling lagen, om een houding te bepalen tegenover de nieuwe scheidslijnen in de natie.

Januari 2005

Bij de eerste druk

Niet alleen Nederland heeft een geschiedenis. Dit boek zou niet geschreven zijn zonder ervaringen in het verleden. Waar te beginnen? Wellicht bij mijn grootvader, die rond de overgang van de negentiende op de twintigste eeuw woonde in de Langstraat in Brabant, een kleine protestantse enclave in een katholieke regio. De grote geschiedenis bereikte mijn familie tijdens de Eerste Wereldoorlog op hardhandige wijze. Geen militair geweld trok voorbij, maar wel persoonlijke tegenslag als gevolg van die oorlog. Grootvader handelde in paarden, als aanvulling op de schamele inkomsten van een kleine boerderij. Regelmatig trok hij met zijn paarden te voet naar de Moerdijk, liet zich daar de rivier overzetten en wandelde dan verder naar de veemarkt in Rotterdam.

Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog vorderde het leger zijn paarden, wat hem volgens de familieoverlevering in één klap van zijn handelskapitaal beroofde. Ingrijpender echter was dat mijn grootmoeder tijdens die oorlog zwanger werd, maar geen gebruik kon maken van de huisarts daar deze in militaire dienst was opgeroepen. Zij moest zich

behelpen met een onervaren invaller, die zich moed indronk voordat hij aan een riskante tangverlossing durfde te beginnen en bij dit proces een oog van mijn vader kapotmaakte. Daarmee, zo besloten mijn grootouders, was dit kind ongeschikt voor het boerenbedrijf, waaraan immers te veel risico's op verdere verwondingen kleefden: hij moest maar gaan leren.

Voor kinderen uit de geringe stand betekende dat in het interbellum dat ze onderwijzer werden. Mijn vader kon daarmee zowel profiteren van de liberale onderwijspolitiek als van de emancipatiebeweging van Abraham Kuiper. Hij werd opgenomen in de lokale gereformeerde elite en wist zich een zekere intellectuele positie in de streek te verwerven. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog kwamen verzetslieden dan ook bij hem, met het verzoek behulpzaam te zijn bij het onderhouden van de pilotenlijn, dat wil zeggen, het transport van neergekomen vliegers naar het zuiden. Toen dit te gevaarlijk werd, verhuisden mijn ouders naar Rotterdam, waar ik ben geboren. Hier zou ook de politieke kleur van het gezin omslaan, aangezien mijn ouders meegingen met de doorbraak en zich aansloten bij de PVDA. Wegens de goedkeuring van de politionele acties in Indonesië door deze partij zegden zij dit lidmaatschap al snel weer op.

Tijdens mijn jeugd ondervond ik aan den lijve hoe groot de verschillen in één land nog waren. Enerzijds was er de ontzagwekkende dynamiek van Rotterdam, dat zich in deze jaren in snel tempo ontwikkelde tot de grootste havenstad ter wereld, waar voortdurend het allesdoorringende geluid klonk van het heien dat nodig was voor de wederopbouw van het centrum. In het Land- en Volkenkundig Museum bleek bovendien dat er voorbij de haven nog een geheel andere wereld dan de bekende lag. Anderzijds waren er de vele bezoeken en lange vakanties in 'Brabant', waar ik eerst logeerde op de boerderij van mijn grootouders en later op de boerderij van een oom en tante niet ver daarvandaan. Hier zag ik hoe de rogge met de sikkel werd gemaaid, vervolgens met een door een paard getrokken maaimachine, en hoe de eerste gigantische dorsmachine het erf op werd gemanoeuvreerd. De paar koeien werden met de hand gemolken, in de herfst werd het varken geslacht en op de zolder lagen de appeltjes te drogen. In de boerderij van mijn grootouders kwam het drinkwater uit een pomp, de poepdoos had geen waterspoeling, er werd gekookt op de kachel en een petroleumstel. De